

VII.

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS IRÁNYA

— Czobel István írásban beadott véleménye. —

I.

A liberalizmus védője elfogulatlanul elismerte ezen irány hanyatlását és hiányait, de nem tárta fel ezen jelenségek okait, a melyek abban keresendők, hogy a küzdő liberalizmus lényegesen más volt mint az uralkodó, a mely nem váltotta be a hozzá-fűzött reményeket. Amaz felszabadította a társadalmat a régi önkény alól, ez, hogy uralmát biztosítsa, fokozta a központi államhatalmat, rendszabályozta az emberiséget s a szabadságnak csak a látszatát adta s így inkább csak rombolni tudott, mint alkotni.

Ezen irány valódi lényegének felismeréséhez, nem annyira a változó programok, mint inkább azon eszmék, a melyekből fakadt s az elért eredmények nyújtják a legbiztosabb támpontokat. Az előbbieket egyik csoportját az angol szabad gondolkozók nemzetgazdászati törekvései, másodikat pedig a francia, enciklopédisták különösen Montesquieu, Diderot és Rousseau elméletei képezik. Ezen sokban különböző elméleteknek közös vonása, hogy a vallási idealizmus bukása után keletkezett teljes szellemi és erkölcsi materializmusban gyökereznek, a mely a dogmákkal együtt a morált is elveté s a józan ész és gyakorlati önzés szószólója lett. Montesquieu a kapitalizmus védője a liberalizmus tulajdonképpeni megalapítója, Diderot a könyörtelen utilitarizmust, Rousseau a teljes egyenlőséget s a természeti állapotokhoz való visszatérést hirdeté s a szocializmus kezdeményezője. Ezen elméletekből alakult ki a forradalom jelszava, a szabadság, testvériség és egyenlőség, a mely ellenteket tartalmaz, mert az egyenlőség kizárja az előbbieket.

Ezek az eszmék képezik a liberalizmus csíráit és jel-szavait, s a bennök rejlő ellentétek magyarázzák csekély alkotó-képességét, intézményeinek káros irányát s az előidézett álla-potok tarthatatlanságát, mint ezt az elért eredmények kétség-telenül igazolják.

Nézzük az eredményeket. Hadat üzent a vallásnak s a dogmatikus gondolkodás mellett lerontotta a régi ideálokat is, a nélkül, hogy újakat tudott volna alkotni, s így növelte az eszmezavart, kétséget és pesszimizmust. Igazolta az önzést, a pénzvágyat és utilitarizmust s az alsó rétegekre gyakorolt gazdasági nyomás folytán nagyranövelte ezek gyűlöletét a jobbmóduak ellen. Ezzel eltörülte a jóindulatú közreműködés alapfeltételét és megindította az osztályharcot — mindenki mindenki ellen.

Szabadságot ígért és le is rontotta a régi önkényt, de az államot olyan központosított hatalommal ruházta fel, a minővel a régi sem rendelkezett s ezt a hatalmat, a municzipális és egyéni jogok rovására folyvást nevelte, szóval államosította a társadalmat, a mely mindent az államtól vár s így elvesztette önrendelkezési képességét. Beleavatkozott a társadalmi élet minden mozzanatába, s azt sablonosan rendszabályozta, tekintet nélkül a helyi, faji és egyéni kívánalmakra. Egy hatalmas bürokráciát alkotott, a mely gépies munkájával és nagy költségeivel holtteherként nehezedik a társadalomra. Behozta ugyan a jogegyenlőséget, de a törvények halmazában az egyszerűbb ember nem képes eligazodni, azért ki van szolgáltatva a ravaszabbaknak, kik a jogi formák megtartásával tetszés szerint kizsákmányolhatják. Az állami omnipotenciát növeli a nagy apparátussal meghamisított közvélemény, a választásokra gyakorolt befolyás s a parlamenti rendszer, mely az előbbieket felhasználásával a hatalmi tényeket úgy tünteti fel, mint a nép akarátát. Behozta végtére a párturalmat, a mely erkölcsileg nem igazolható, mert a kormánynak párttekintetek nélkül kellene a közjóról gondoskodni.

Még mélyrehatóbbak és veszedelmesebbek a közgazdasági rendszer által elért szociális és anyagi eredmények. Az eltörült arisztokrácia és papi hatalom helyett alkotott egy olyan hatalmas plutokráciát, a mely a legnagyobb befolyást gyakorolja a közügyekre, a mely veszedelmes előjogokat élvez, a társadalomra óriási nyomást gyakorol s a melynek a szertelen pénzvágyon kívül egyéb érdeme nincs. A földművelés és

magánipar tönkretétele folytán mozgósította a népet, a mely a központok felé húzódik s itt elégedetlen és forrongó tömegeket mint a hanyatló Rómában, a hol Gallia és Lombardia teljesen elnéptelenedett, mert az eladósodott földművelőt eladták rabszolgának.

Egy bizonyos átlagműveltség terjesztése által, egy óriási értelmi proletariátust termelt, a melyet elvon a hasznos munkától s a mely nagyrészt az állam klientelájára szorul és növekedő igényeivel nagy terhet ró a társadalomra. A tanításban egy nivelláló s a szellemi fejlődés törvényeivel homlokegyenest ellenkező rendszer dívik, a mely a tehetségek fejlődését akadályozza, csak egy sablonos félműveltséget terjeszt és csupán a kenyéradó diploma elnyerésére törekszik. Az uralkodó rendszer erkölcsi hatása, hogy kiélesíti az ellentéteket, nagyra neveli az önzést és pártoskodást s így meddő küzdelmekre fecsérlí az erőket, a helyett, hogy hasznos együttműködésre egyesítené.

Kétségtelenül legkárosabb az elért anyagi eredmény, mert egy olyan nagy tőkét teremtett, a minő sohasem létezett, a mely jövedelmezőbb a reálvagyon és termelésnél s a mely kamatigényeit és vállalkozási hasznát egy rendkívül ügyes, de erkölcstelen rendszer segélyével képes a más vagyonából és munkájából kielégíteni. Ez a spekuláció kezében összpontosított *agresszív tőke* oly gyorsan növekszik, hogy okvetetlen bekövetkezik az időpont, midőn az összes reáltermelés sem lesz képes óriási kamatigényeit fedezni, azért kikerülhetetlen a katasztrófa. A pénz forgalmi eszközből önczéllá lett, mert többet jövedelmez, mint az esélyeknek kitett termelés, a melyet agyonnyomott, a spekulációt emelve a gazdasági élet főtényezőjévé. A nagytőke eme privilégiumai denaturálták az ipart és kereskedést, melyek hasznos és szükséges társadalmi funkciókból nyereszkeszedési vállalatokká sülyedtek, termelőt, munkást és gyasztót egyiránt kizsákmányolnak, csupán a piacra dolgoznak s a tőzsdére dobják a tömegárut, a nélkül, hogy a valódi igényekkel törődnének. Az ipar központosítása és a közvetítő kereskedelem e tekintetben a legkárosabbak, mert az első akadályozza a lakott terület czélszerű kihasználását s a munkásosztály állandó letelepedését, a második a termelő és fogyasztó közzé tolaodva drágítja a megélhetést, a nélkül, hogy a termelőnek méltányos árakat biztosítana s így az egész vonalon terméketlenné és bizonytalaná teszi a munkát.

A liberalizmus tévtanai megdöntötték a gazdasági élet erkölcsi alapját, óriási tökehalmozódást és pauperizmust eredményeztek és egyenesen kihívták a legnagyobb nyomásnak kitett munkásosztály támadó jellegű védekezését, vagyis a szocializmust, mely a liberalizmusra is nagy befolyást gyakorol minthogy ez kommunisztikus irányát részben elfogadta. De ez csakis a papi javak és a latifundiumok ellen irányul, míg a bajok kútfeje az aggresszív tőke a leghathatósabb védelemben részesül. Pedig a nagy birtoktestek felosztása gyakorlatilag sem kecsegtet sikerrel, mert a népesség szaporodtával ugyanolyan viszonyok fognak keletkezni, azonfelül földönfutóvá tenné az állandóan alkalmazott cselédet. E tekintetben csakis a földmivelés emelése s egy czélszerű kisbérleti rendszer ígér sikert, mert ha a föld hozama emelkedik nagyobb népességet képes eltartani; az utóbbi pedig egy erős bérlőosztályt teremtené, a mely alapját képezné egy független és hazafias középosztálynak.

A liberalizmus törekvései nem hogy sikerrel kecsegténeek, de ellenkezőleg a biztos katasztrófa felé sodorják a társadalmat, melyet a közjótékonyság épp oly kevéssé fog elodázni, mint a szocializmustól kölcsönvett eszmék és az inoffenzív nagybirtok ellen irányuló támadás. Nem ajándék kell a népnek, hanem megélhetés és a rendszeresen elsajátított milliárdokat nem lehet csekély adományokkal pótolni.

II.

A *szocializmus* kútforrását a Rousseau elméletei s a kommunizmus első aktusát a papi és nemesi javak elkobzása képezi a francia forradalom idején. Ezen irány alapfogalmai teljesen anyagiasak, de a mellett a régi *stationar* világnézetben, különösen némely őskerestény szekta kommunizmusában gyökeresnek, az embert teljesen egyforma és pusztán anyagi lénynek tekintik, a szellemi és erkölcsi kívánalmakat teljesen mellőzik és csupán az alsó osztályok anyagi szükségleteinek kielégítésére törekszenek. Legnagyobb tévedése a képzeleti egyenlőség, a mely a természetben sehol sem létezik, mert az örök fejlődés folyton egyéni és osztálykülönbségeket idéz elő, melyek az emberi társadalomban mint szellemi és erkölcsi tulajdonságok jelentkeznek. A vad népek viszonylag még egyformák, míg a kultúrában mind nagyobb osztálykülönbségek támadnak és a legmagasabb típusok már egyénileg is nagyon különbözők, művészek, tudósok,

bölcsészek stb. nem lehetnek sablonosak. Ez egy természeti alaptörvény, melyet a szocializmus szándékosan letagad, hogy egy sablonos munkát és életmódot erőszakolhasson az egész társadalomra. Ez a törekvés a haladásnak egyenes ellentéte, melynek szükségképpen következménye a visszafejlődés. Alapjában téves Marx és Engelsnek azon nézete, hogy a társadalmi mozgalmak pusztán gazdasági érdekek folytán keletkeznek, mikor az egész történelem kétségtelenül igazolja, hogy ezeket mindig az eszmék, különösen a vallási fogalmak keletkezése és fejlődése idézte elő, melyek a gazdasági életet is befolyásolták. Igaz ugyan, hogy némelykor az ínség lázította fel a tömegeket, de azon állapotot, melynek az alsó osztályok nélkülözése csakis következménye volt, mindig és mindenütt a fogalmak, rendszerek és erkölcsi tulajdonságok idézték elő, mint a hogy Foenicziában, vagy akár ma is, a gyengék kizsákmányolása egy anyagias gondolkozásmód és a rideg önzés, tehát szellemi és erkölcsi indokoknak a következménye.

Az osztályharcz fogalma, mint társadalmi ideál téves és káros, mert ellenkezik a fejlődés törvényeivel, melyek a belső harc és gyűlölség helyett, a szeretet és együttműködés fejlődését követelik. Az osztályharczok sohasem adtak ideálokat, és nem gazdagították a tudományos, művészi és erkölcsi élet tartalmát. A természetben sem a katasztrófák a haladás eszközei; azért az emberiség is a békés kooperáció segítségével fejlődött és akkor érte legboldogabb korszakait, midőn eleven eszmények közös célokra egyesítették az erőt, közelebb hozták az embereket egymáshoz, meggátolták az erőpazarlást és szükségtelessé tették az adminisztratív kényszert, tehát a szabadságot biztosították. A belső harc gyűlölséget és elvadulást szül, azért soha nem lehet ideál és mint eszköz is kétélű fegyver, kivált akkor, ha nem az egész társadalom forgatja, hanem annak egyetlen osztálya akar azzal előnyöket kivívni.

Ott, a hol a nevelés az osztálygyűlölet szításából és kielégíthetetlen vágyak keltéséből áll, termékeny alkotások nem várhatk. A ki szelet vet, vihart arat, azért az áldatlan harcok át fognak harapózni az új államrendbe is, mert a felcsigázott igények kielégítése, minimális munka mellett, tekintetbe véve az emberiség gyors szaporodását, teljes lehetetlen. Egy természeti és erkölcsi világrend fogalma nélkül a kultúrának nincs, alapja, az életnek nincs vezérelve, azért felülkerekedik az önzés szétrombol mindent. A régi vallások ezt a társadalmi és erkölcsi rendet szimbolizálták, és éppen ebben rejlett kiváló

értékük. Ma sem keletkezhetik egy virágzó újabb kultúra, míg a fejlődés törvényein alapuló új világnézet társadalmi és erkölcsi következményei fel nem ismertetnek, és a míg át nem mennek alakító vezérelvekként a köztudatba; ámde ezek nem az önzést és osztálygyűlöletet, hanem a kölcsönös vonzalmat és segínyt hirdetik. Hol van az emberszeretet és szolidaritás érzete, ha már a legközelebbi és csak kissé különböző osztályok gyűlölet tárgyát képezik, a mely alól csak a kék zubbony képez kivételt?

Érezte a szocializmus, hogy azon magasfokú kényszer, a mely egyedül képes az egyenlőséget megvalósítani, a közvagyonot kezelni és a magánéletet rendszabályozni, a politikai és egyéni szabadságnak egyenes ellentéte, mert olyan nyomást feltételez, a minő sohasem gyakoroltatott, azért folyamodott egy dialektikus fogáshoz és úgy magyarázta a szabadságot, hogy *a biztos megélhetés a szabadság legszebb fogalmazása*. Hát ez olyan szofizma, a mely nem szorul czáfolatra. Csak a rabszolga nem bánja a kényszert, ha csak a gyomráról gondoskodnak, A jól fizetett cseléd vagy katona, sőt a szerzetes megélhetése is biztosítva van, de azért még sem szabad, mert egy idegen akarat hatalma alatt áll. A politikai és egyéni szabadság alatt nem lehet mást érteni, mint a népakarat érvényesülését, az önrendelkezést s az állami kényszer lehető legkisebb fokát. Ezeknek nyoma sincs a szociálisták szabadságfogalmában, a mely szükségképpn kiirtaná a szabadság érzékét, mert szigorú gyámság alá helyezné az embert. A szabadság nagyon relatív fogalom, de a szellemi és erkölcsi haladás folytán a külső kényszernek csökkenni kell, míg az erkölcsi hanyatlás az önzés és gyűlölség egyenesen kihívja a szigort. Ez a szabadságfogalom teljesen téves és retrográd, s a haladás helyett visszaesést feltételez.

Még a szabadság illetén magyarázatánál is veszedelmesebbek a kommunisztikus kísérletek. A legősibb időktől kezdve, a vagyon képezte a társadalom alapját, ez szoktatta az ősembert a rendszeres munkához, ez képezi a nagyobb társadalmak fenntartására szükséges fokozott munka egyedüli ösztönét. Ezt az ősi alapot, vagyis a jogos tulajdon fogalmát nem lehet a társadalom elzüllése nélkül megingatni. Ha a tulajdon megszűnik, eltűnnek a munkafeleslegek is, melyek a jólétet biztosítják. Miért dolgozna egyik többet, mint a másik, ha egy a fizetés, ha a fokozott munka által nem szerezhet magának vagy családjának előnyöket? A jólét egyedüli alapja, hogy a szorgalom, takarékoság és előrelátás ezen előnyöket biztosíthatja. Kapitalista

korszakokban a vállalkozó tőke — úgyszólván — az egész hasznot elsajátítja, s ekkor nélkülöz a társadalom. Csak ezen a bajon kell segíteni, de ehhez éppen nem szükséges a vagyont eltörölni, a mely nem segítene a bajon, sőt a pauperizmust állandósítaná. Igaz, hogy egyes öskeresztény szekták vagyonszűkösségekben éltek, de ezek csak kis szigeteket képeztek, nem a társadalmi jólét emelésére, hanem spirituális célokra törekedtek, napi igényeiket a minimumra szorították és szigorú fegyelem alatt éltek. Egészen más az, ha az anyagi javakra vágyó társadalmat akarják ilyen alapon szervezni. A fokozott munkának, mely az emberiség szaporodása és az igények növekedése folytán elkerülhetetlen, nem lenne semmi indoka, mindenki igyekeznék a kiszabott munkát gépiesen elvégezni és magát lehetőleg kímélni. A lakott terület kimerülése és a népesség szaporodása folytán előbb-utóbb beállítana az inség, s a csekély és gépies munkára szokott népek nem tudnák a szükségletet előteremteni. Már a mai államszervezet is szinte elviselhetetlen terheket ró a társadalomra, mennyire növekednék annak a költsége, ha az egész vagyon kezeléséről és minden ember sorsáról kellene gondoskodni. Ezen formidabilis szervezet felemésztené a közkereset legnagyobb részét és igénybe venné az összes szellemi munkát, úgy, hogy kultúrális célokra nem jutna semmi. A kommunizmus elviselhetetlen terheket róna a társadalomra, egy gépies, teljesen az államtól függő, tehát az önrendelkezésre képtelen életmódhoz szoktatná az embert, megsemmisítené az egyéniséget, a társadalom alapját és a haladás emeltyűit, szóval sok-ezredéves fejlődés eredményeit, csak azért, hogy egyetlen osztály megélhetését biztosítsa. Ezt a célt kisebb áldozatok árán is el lehet érni, mint hogy a vagyont, a szabadságot, az önrendelkezést s az intelligensebb osztályokat eltöröljék, s az embereket gépkerekekké változtassák. Pedig a társadalom nem egy buta gép, a melyet érzéketlen érzezből tetszés szerint alakíthat a gépész, hanem egy eleven szervezet, melynek a gyáripáron ivül ezer másféle funkciói és igényei vannak, melyeket nem ehet gépies munkával kielégíteni, vagy az üzletszabályzat szerint előírni. Ezt tévesztik Marxék szem elől, midőn géppé akarják átalakítani a társadalmat, a mely rendkívül plasztikus ugyan, de belülről él, éppen azért nem alakítható kívülről, mint a hogy nem lehet a halból madarat formálni.

A szolidaritás érzete, a melyre a szocializmus mint a kooperáció egyedüli erkölcsi rugójára hivatkozik, még a fejlettebb

egyéneknél is túl gyenge és elvont arra, hogy a széthúzó önzést legyőzhesse, melyet sok ezredéves kultúra sem volt képes kellőleg mérsékelni, s az embert a társadalmi élet igényeihez alkalmazni. Csakis egyes virágzó korszakok egységes eszményei s az ezekből fakadó önzetlen hazafiság képesít az egyéni és társadalmi érdekek kiegyenlítésére s az erők egyesítésére. A szocializmusnak nincsenek ilyen ideáljai s így az említett szolidaritás is legfeljebb addig fog tartani, míg a gyűlölet rombol, de nyugodtan építeni vagy a bajokat orvosolni nem lesz képes, mert a társadalom életerős és igaz ideálok nélkül fenn nem állhat.

Az elméleti szociálisták békés átalakulást ígérnek ugyan, de csak azzal a feltétellel, ha mindenki önként lemond a vagyonáról, ha aláveti magát annak, hogy életét egy idegen akarat tetszés szerint rendszabályozza, a melyet nem a tudományos szociálisták, hanem a népvezérek fognak irányítani, azok, a kik legtöbbet ígérnek s a legnagyobb gyűlöletet képesek felkelteni. Ha már az alapeszme az osztályharc, annak erőszak és vérengzéshez kell vezetni, azért lesz a szociális forradalom véresebb, mint bármely előbbi s a békés átalakulás pusztá fikció.

Habár a szocializmus rendszere téves és retrográd, mégis két inoffenzív és termékeny eszmét tartalmaz. Ezek egyike a társulás és közreműködés, másodika pedig az állami teendők fokozatos átruházása a társadalomra. De az előbbi a modern konzervativizmus programjában is bennfoglaltatik, még pedig tisztultabb és fejlettebb formában, mert a társadalmi tevékenység minden ágát felöleli, nemcsak a gyári munkát, s az eszmét békés úton, a vagyon és szabadság eltörlése nélkül akarja megvalósítani, azért haladó irányt követ s a szocializmust túlszárnyalta. Az állami teendők átruházása a szocializmus keretében képtelenség, mert a közös vagyonkezelés s az egyesek felett való gyámkodás egy óriás mérvű és hatalmú központi rendszert feltételez, az emberiséget az önrendelkezéstől elszakítva a közügyei vezetésére is képtelenné teszi. Erre csak a szabad társadalmak független existenciái képesek. Az, hogy a kényszert a többség gyakorolná, nem enyhít a dolgon, mert a tömegek mindig a legdurvább eszközöket alkalmazzák s a legszájasabb vezéreket követik. Már eddig is ilyen izgatók viszik a vezérszerepet, a kik a földművest a földosztással kecsөгtetik, elhallgatván azt, hogy míg az övéket is ki akarják sajátítani.

Ilyen eszközökkel dolgozik a gyakorlati szocializmus, kielégíthetetlen vágyakat költve, felkorbácsolva a szenvedélyeket nevelve az önzést és ámitva a népet, legalább a földművest. A miből testvérharcz fog támadni, mihelyt ez utóbbi megtudja, hogy be van csapva s az ő földjén is osztozik a proletár.

A legveszedelmesebb tévedések egyike a világpolgárság, mert a társadalmakat csak a föld, faj és a históriailag kialakult társadalmi test szeretete, szóval a hazafiság képes fentartani, csak ez biztosíthatja az összetartó erőt, a mely nélkül az első rázkódtatásra szétporlik. Az emberszeretet fogalma túl nagy és elvont, hogy ilyen vonzalmat kifejthessen. Épp oly kevésbé alkalmas erre az érdekközösség, mert folyton támadnak érdekközösségek, melyek hazafiság nélkül egyes csoportok kiválasztását eredményezik. Egy inséges év elég arra, hogy egy világpolgári érdekszövetséget felbontson, kivált ha még a magántulajdon sem köti. A nemzetek élő organizmusok, melyeket abstrakciókkal pótolni nem lehet. A nemzeti és hazafias érzelmek kapcsa nélkül hasznos és tartós közreműködésről szó sem lehet, az első hiánya kizárja a másikat.

Ezen súlyos okoknál fogva a szocializmust egy önkényesen kigondolt, a természet és fejlődés törvényeivel ellentétes, azért retrográd irányú és csupán egy osztály anyagi érdekeinek kielégítésére törekvő rendszernek kell tekintenünk, a mely éppen a fejlődés híveinek a rokonszenvére számíthat legkevésbé.

III.

A tevékeny szocializmustól különbözik a *tudományos anarchizmus*, a mely még nem lépett akcióba, éppen azért szabadabb szempontból nézi az eseményeket és tekintetbe veszi a tudományos haladást is. Felismervén az állapotok tarthatatlanságát s az egyéniségnek a szocialisták által tervezett elnyomását, arra a következtetésre jutott, hogy az elképződött társadalom eltörlése által, egy tabula rasa-t kell előállítani, a melyen minden előzetes terv nélkül, csupán a tények logikája folytán egy lehetőleg szabad és államnélküli társadalom keletkezhekk. Ebben a destruktív elméletben három igazság foglaltatik: a valódi szabadság és személyes érvényesülés utáni vágy, a másik a túlfejlett államszervezet korlátozására irányuló törekvés, a harmadik az önkéntes kooperáció eszméje. Ezek szép

és progresszív fogalmak, csak az a kérdés, hogy a tervbevett eszközökkel megvalósíthatók-e és hogy milyen áldozatokat követelnek?

A társadalmi rend, az állam és a vagyon, szóval az ezredéves fejlődések által keletkezett társadalmi testek rögtönös eltörlése, oly ádáz belső harcokat feltételez, melyeknek eredménye kiszámíthatatlan és kérdés, nem pusztítanak-e el a kultúrfajokat is, avagy nem ruháznák-e a hatalmat egy diktátorra, a ki rabigába hajtáná a harcokban kifáradt és rend után vágyódó emberiséget, mint a hogy ez rendesen történt. A természetben sem a katasztrófák a haladás eszközei, hanem a lassú alakulások, melyek a formákat módosítják, míg amazok után csakhamar helyreáll a régi rend, mert a természet nem tűr ugrásokat és folytonosságra törekszik. Igaz, hogy a kiélt kultúrák után is ilyen tabula rasák szoktak keletkezni, de mindig csak akkor, ha már megfogamzott a termékenyítő eszme, mely az új életet szervezi. Mielőtt ezek kiérlelődtek, tehát mielőtt kristályosodási göczök keletkeztek, a *nihil*-t mesterségesen előidézni céltalan és veszélyes.

De feltéve, hogy sikerülne a rozoga társadalom gyökeres kiirtása s a kultúrfajok kikerülnék a végveszélyt, az a kérdés milyenek lennének a romokból fakadó új élet vezéreszméi? Ezek elseje, az állam nélküli társadalom szervezése a legnagyobb szabadság alapján, sok tekintetben összevág ugyan a fejlődés törvényeivel és céljaival, melyek a külső kényszer fokozatos csökkentésére törekednek, de ennek rendkívül súlyos szellemi és erkölcsi előfeltételei vannak, a melyek nélkül a szabadság és önrendelkezés lehetetlen. Fejlett gondolkodás, széles látkör, biztos és elfogulatlan ítélet, nagy akaraterő, önfegyelmezés, lelkesedés a közjóért és olyan ideálok, melyek minden törekvést egyesítenek, ezen előfeltételek, melyek ma, midőn a hit megingott, a fogalomzavar és az önzés tetőfokra hágott és mindenki pártos szempontból nézi a világot, teljesen hiányzanak. A szolidaritás érzete, melyre a szocializmus is hivatkozik, erőtlen abstrakció, nem egy meleg érzés, mint a hazafiság, a mely különben szintén hanyatlík. Ilyen körülmények között máról-holnapra eltörülni az államot képtelenség, mert okvetetlen felülkerekednék az ököljog és állandó lenne a harcz. E tekintetben helyesebb a szociálisták nézete, kik apránként akarják megszüntetni az államot. De különben is csalóka ábránd az anarchizmus állam nélkülsége, mihelyt a kommunizmussal véli azt összeköthetni

mert a közös vagyonkezelés ismét egy, sőt az eddiginél is hatalmasabb központi szervezetet és olyfoku gyámkodást feltételez a mely ellenkezik a szabadság, az egyéni érvényesülés és az államnélküliség fogalmaival. Egy ilyen társadalom a centrifugális törekvésekkel, a felszabadított önzés s a harcok által fokozott vad indulatokkal szemben teljesen védtelen lenne és csakhamar feloszlanék. Az államnélküliség nem elérhetetlen utópia ugyan, mert elképzelhető, hogy egy magas műveltségű és erkölcsiségű társadalom speciális közegek és rendszabályok nélkül intézné a közügyeket, de ehhez a fejlettség olyan magas foka szükséges, a minőt az emberiség még távolról sem tudott elérni, továbbá egy olyan folytonos gyakorlat, a mely úgyszólván minden egyest egy-egy államférfiúvá nevelne. Az állam rögtönös eltörlése a szükséges előfeltételek híján felszabadítaná a gonosz ösztönöket s egy olyan anarchiát szülne, a minőről nem is álmodnak az anarchisták.

A világpolgárság és vagyonközösségről már volt szó, itt csak azt kell kiemelni, hogy az előbbi a társadalmi kooperáció, az utóbbi pedig a szabadság és egyéni érvényesülés fogalmával ellenkezik. Ha az egyén elveszti anyagi függetlenségét és a társadalom gyámkodásának van alárendelve, elveszti cselekvési szabadságát és rabja az anyagi kényszernek. Az adminisztratív állam helyett a finanszállam lépne előtérbe, a mely még pedánsabb és beavatkozóbbr lenne, mint az előbbi és hogy az igényeket kielégíthesse, nem tűrhetné azt, hogy valaki a közös munkától félrevonulva, tisztán szellemi munkával foglalkozzék, a mely esetleg csak évek multán kecsegtet sikerrel. De a magasabb intelligenciáktól eltekintve, az anyagi gyámság alá helyezett átlagember sem lehet szabad és nem intézheti a közügyeket, midőn a saját ügyeinek az intézésétől is elszokott. Éppen ezért az egyéni érvényesülés, vagyonközösség mellett, teljesen ki van zárva.

Ezen egymásnak ellentmondó törekvések, egy túlságosan egyoldalú materializmusból származnak, a mely az ember szellemi és erkölcsi lényegét félreismerve, az életet egy tisztán mechanikus folyamatnak tekinti és az anyagi igényekről való gondoskodás által a szellemieket is kielégíthetőknek véli. Habár a teleologikus világrendet jogosan tagadja a tudomány, semmi szín alatt nem tagadhatja azon természeti törvényszerűséget, mely a szellemi fejlődés terén, a pszichikus állapotok egy bizonyos sorrendjét feltételezi, a mely viszont a vallás, tudó-

mány, művészet és más intézmények szabályszerű átalakulásában nyilvánul. A fejlődés törvényeivel ellenkezik minden rendszer, mely ezen sorrendet megváltoztatni vagy a szükséges átmeneteket mellőzni akarja. Az anarchizmus ezen irányban tovább ment, mint az előző két rendszer, mert a tények logikájának, konkrét intézmények által kevésbé praejudikál, de ezen elvével jut ellentétbe, mikor az államnélküliséget előkészület nélkül akarja megvalósítani és mikor a vagyonközösséget hirdeti s ezzel a fejlődés egyik leghathatósabb eszközét, a vagyont és anyagi függetlenséget akarja eltörölni.

Ellentétbe jut az anarchizmus a fejlődés törvényeivel akkor is, midőn a faj és hazaszeretet helyett a szolidaritás és általános emberszeretet abstrakcióira hivatkozik, holott csakis az előbbi közvetlen és meleg érzések biztosíthatják külső kényszer nélkül az eredménydús kooperációt és kohéziót. Még a magas típusoknál is erősebb és melegebb a fajrokon és vele együtt élő társaihoz való vonzalom, mint az emberszeretet, a mely a szűkebb látkörűeknél sohasem képes az összetartóság meleg érzetét kelteni. Habár más fajokat sem gyűlölünk úgy mint a kínaiak vagy más partikularista ősnépek, mégis jobban vonzódunk azokhoz, a kikkel együtt élünk és közös célokra törekszünk. Ezt az érzést nem szabad gyengíteni, sőt ápolni és fejleszteni kell, mint a szabad kooperáció egyedüli forrását. A világpolgár szeme az egész földtekén tévelyeg, elhagyja otthonát, ha másutt jobb esély kínálkozik, azért a huzamos kooperációra és a közügyekért való lelkesedésre képtelen. A népesség mozgósítása s az *ubi bene, ibi patria* elve úgy a kooperációnak mint a haladásnak ellensége, mert felbontja a társadalmi kereteket, az embert kiragadja természetes környezetéből, a melyhez legjobban alkalmazkodott és egy parazitikus existenciához szoktatja, mert az új meg új állomásokhoz nem tud hozzásimulni, elveszti erkölcsi egyensúlyát és új lakhelyén nem találja meg a kapcsolatot. Feltéve, hogy a kooperatív társadalmak létesülnének, még akkor is a talaj és működő erők minősége szerint, szegényebbek és gazdagabbak keletkeznének és az előbbieket hazafiság nélkül okvetetlen felszlanának, míg a kedvezőbb helyeken túlnépesedés és ennek folytán ínség támadna.

Az államnélküli társadalom az önkéntes közreműködés és személyes érvényesülés az anarchisták által kontemplált formában és eszközökkel kivihetetlen, mert az erőszak, az átmenet

nélküli változások, a kommunizmus és internaczionalizmus a szabadság és fejlődés alapfeltételeivel ellenkeznek, s mert éltető és szervező vezérelvei nincsenek. Ezen eszközök nem egy belső ösztönből szervezkedő, hanem egy önként szétzúlló anarchiát eredményeznének, mert felkorbácsolnák a vad repulativ szenvedélyeket, kiélesítenék az ellentéteket a kultúra visszafejlődését, a szociális organizmusok végbomlását és végeredményükben a kultúrállamok elnéptelenedését, esetleg más fajok hódító előnyomulását, tehát a kitűzött céloknak épp az ellenkezőjét eredményeznék, a melyeket pedig kevésbé veszélyes eszközökkel is meg lehetne valósítani, de persze ezek csak fokozatosan. Ezeket a célokat, úgymint a megélhetés, a személyes szabadság, a szellemi fejlődés és békés kooperáció biztosítását s az állami nyomás korlátozását, csakis a hazafiság, a közszellem, a kölcsönös jóindulat és bizalom emelése, a széthúzó önzés korlátozása, az erőket egyesítő társadalmi ideálok keletkezése és egy békés, kitartó és öntudatos társadalmi tevékenység által lehet elérni, nem pedig a rombolás, a kommunizmus, a világpolgárság és a fellázadt tömegek terrorizmusa által, a melyek a teljes egyenlőségre törekszenek és a társadalmat erőszakkal nivellálnák, pedig az egyenlőség a természet alaptörvényeivel ellenkezik, azért káros, s a különbségek teljes kiegyenlítése a halál. A fejlődés mindig és mindenütt egyéni és osztálykülönbségeket alkot, mert ez a természetes anyagcsere s mint ilyen szükséges. Csak az a kérdés, hogy kik kerülnek felül? Ha az önzés ural kodik a legravaszabb üzerek, ha a nyerselő győz a legszajásabb demagógok, ha az erkölcsi és szellemi fölényt elismerik, a legjobbak. Nem az osztályok keletkezése a baj, hanem az, hogy ha téves nézetek folytain a legkevésbé hivatottak kerülnek felül és visszaélve hatalmukkal előjogaik segélyével a többieket kiaknázzak, a rendes anyagcserét és a természetes alakulást akadályozzák. De valamint a régi arisztokrácia előjogai megszűntek, épp úgy meg lehet szüntetni az uralkodó plutokrácia előjogait is, mihelyt a közszellem azok veszélyét felismeri. Nem szükséges a jogos tulajdon fogalmát megtámadni, csak a visszaéléseket kell korlátozni s a szövetkezetek segélyével egészségesebb viszonyokat teremteni.

Ezen rendszerek a hit megingása után keletkezett egyoldalu materializmus termékei, a melyek az embert teljesen

egyenlő és pusztán anyagi lényeknek, s a társadalmat utilitárius egyesületeknek tekintik, tehát nem hosszú fejlődési folyamatok folytán keletkezett egységes szervezeteknek, mint a minők valóban. Épen azért csakis az anyagi igényekről gondoskodnak, a szellemeket és erkölcsiakat teljesen mellőzik, épen azért destruktív és retrográd irányokat követnek. Némely tekintetben kivételt képez a tudományos anarchizmus, a mely később keletkezett, a fejlődés elvét is tekintetbe veszi, az egyenlőséget kevésbé hangsúlyozza s azért reálisabb végcéllok felé törekszik. Csak-hogy a tudományban is uralkodó egyoldalú materializmus és elemző rendszer folytán, a fejlődés szociális következményeit tévesen érlelmezte, a szellemi fejlődést is tisztán mechanikai folyamatnak tekinti, s annak posztulátumait és törvényeit nem is kutatja, valamint a modern tudomány is csak konkrét tényeket keres s azok okozati összefüggését elhanyagolja. Pedig maga Wundt a fizioológiai pszichológia megalapítója is kénytelen beismerni, hogy a szellemi fejlődés egy pszichikus folyamat, a melynél más törvények érvényesülnek, mint a fizikában, mert a mechanikai ható okok mellett új tényező gyanánt a szellemi erő érvényesül, még pedig döntő befolyással. Mivel ezt a döntő tényezőt mellőzték, azért nem volt képes Taine a művészet fejlődését megfejteti, habár a tényezők egyrészt ritka éleslátással csoportosította, azért foglalt el Herbert Spencer a fejlődés alapelvével ellentétes álláspontot, amidőn egy államformát ajánl a legkülönbözőbb népeknek, holott ennek a szellemi igények szerint folyton változni kell, mint a hogy a természetben minden változik. Azért oly tévesek a történelmi materializmus nézetei, melyek a gyomor igényeit tekintik a társadalmi alakulások egyedüli indokának. Azért retrográdok és destruktívek mindazon rendszerek, melyek csupán a vegetatív igények kielégítésére törekvő önzést tekintik a társadalmi élet egyedüli rugójának és végtére azért választ az anarchizmus oly romboló és visszafejlesztő eszközöket céljainak elérésére. Pedig a történelem igazolja, hogy azok a népek voltak a legboldogabbak, melyek ideáljaikért lelkesedtek s hogy ellenkezőleg a leghatalmasabbak és elzüllöttek, mihelyt az anyagiság és önzés erőt vett rajtuk. A haladás nem az erőszak, önzés és gyűlölet, hanem a szeretet s az együttes és lelkes tevékenység eredménye. A létért való küzdelem nem a harcban, hanem a békés versenyben, a képebbek előnyomulásában nyilvánul leghathatósabban. Azért képtelenek mindazon rendszerek, melyek az önzés, egyenlő-

ség, erkölcsi materializmus és erőszak elvein alapulnak, a termékeny alkotásra, azért fogják a haladást inkább hátráltatni mint elősegíteni.

IV.

Egészen más alapon áll a *modern konzervativizmus* vagy *keresztény szocializmus*, bár ezutóbbi név rosszul van választva, mert a két szocializmus összetévesztésére ad alkalmat s így még neveli a fogalomzavart. Ez az áramlat tisztán gyakorlati irányt követ, csupán a visszaéléseket akarja, célszerű intézmények, különösen a szövetkezetek és az önszegély által megszüntetni és a mások vagyonából gazdagodó spekuláció ellenében a termékeny munkát érvényre emelni. Nem támadja a magánvagyon, csupán az agresszív mozgatóke túlkapásait mint az uzsorát, a tőzsdei szerencsejátékot, a politikai befolyás kamatoztatását és a tisztességtelen versenyt akarja korlátozni. Ez az irány nagy irodalmi tevékenységet fejt ki és máris hasznos intézményeket létesített, habár csekély pénzereje a rohamos haladást hátráltatja. A kölcsönös segély és a szövetkezés oly termékeny eszme, hogy a hatások halmozódása folytán, kicsi kezdetekből kiindulva is nagy eredményeket kell elérnie és csakhamar megakadályozhatja azt, hogy a vagyon, a mely ma a pénzpiacára özőnlök a termelők kezéből kiszivárogon. Ez által emelheti a jólétet, hasznossá teheti a termelő munkát és olcsóbbá a megélhetést, tehát azon osztályok érdekeit szolgálja, melyeket a spekuláció leginkább kihasznál. Ezeket a célokat biztosan el is érheti, mihelyt a hitel és fogyasztási szövetkezetek mellett az értékesítő szövetkezetek és különösen a szövetkezeti ipar is fellendül s egyrészt közvetlen összeköttetésbe hozza a termelőt és fogyasztót, másrészt a haszonban a munkást is részesíti. A szövetkezés teljesen megfelel a szabadság és a fejlődés elveinek, mert az uralkodó pénz hatalom ellenében lehetővé teszi az egyéni és a közakarat érvényesítését, a kooperatív munkához szoktatja az emberiséget s a gyűlölség harci riadója helyett a kölcsönös vonzalom és bizalomra tanít.

Fontos, hogy a szövetkezeti munka és a legkiáltóbb visszaélések orvoslása által jövedelmezővé akarja tenni az östermelést, az egész gazdasági élet alapját, mely a népesség többségének ad kenyeret, épp azért a legnagyobb gondot követeli. Az ipar és kereskedésnek is egy virágzó östermelés képezi a lebiztosabb alapját, a mely nélkül amaz beteges plánta marad

a mely a dédelgetés daczára sem bír gyökeret verni, azért előzte meg minden iparos országban a földművelés fellendülése az iparét, azért hanyatlik ez is amannak a hanyatlása után mint a hogy Angliában a földművelés sülyedését csakhamar a hatalmas ipar hanyatlása követte, melyet a német ipar túlszárnyalt. A termelési ágak teljességgel nem ellenségek, sőt nagyon is egymásra vannak utalva, csak a merkantilizmus állította őket szembe, elnyomva a földművelést s azzal áztatván a szocziálistákat, hogy ha a gazda prosperál, drága a kenyér, pedig ez sem áll egészen, mert a kenyér a 70-es évek magas búzaárjai mellett olcsóbb volt mint a 80-as évek alacsony árai mellett, továbbá mert egy virágzó földművelés az olcsó élelmiszereknek nagy tömegét állítja elő, s az iparnak a legjobb fogyasztója.

A szövetkezeti együttműködés előkészíti az embereket az államfunkcióknak fokozatos átvállalására s a valódi önkormányzatra. Ha a szövetkezetek tőkében és kooperatív képességben gyarapodnak, olyan erkölcsi súlyt és széles hatáskört nyernek, hogy a közügyekre is döntő befolyást fognak gyakorolni és az állami beavatkozást sok téren feleslegessé teendik. Nagy előnye, hogy ezen vívmányokat a vagyon megtámadása, a hazafiság, a vallási és erkölcsi érzület megértése, az önzés és gyűlölség felkeltése és erőszak nélkül, csupán az erők egyesítése s a rossz intézményeknek jobbak általi helyettesítésével létesítheti. Joggal fektet ezen irány oly nagy súlyt a vallás-erkölcsi és hazafias nevelésre, mert az emberiségnek ezek nélkül nincs iránytűje, nincs a mi kétségeit megnyugtassa, erkölcsi egyensúlyát és lelki nyugalomát biztosítsa. A kétség és hitetlenség képezik a meghasonlás, a pesszimizmus s destruktív szenvedélyek főforrását. Mivel a nép nem áll bölcsészekből és nem alkothatja meg saját világnézetét, nagy kegyetlenséget követ el, a ki őt vallásától megfosztja, mert a meghasonlás és boldogtalanság magvait szórja és a féktelen szenvedélyeket szabadítja fel kedélyükben. Megértették ezt a destruktív irányok, melyek ezen romboló erőkre számítanak s épen azért oly ádáz harcot folytatnak a vallás fenmaradt foszlányai ellen, csak akkor tévednek, ha ezeket tervszerűen irányíthatni vélik, mert ezek addig pusztítanak, míg akad egy Napóleon, a ki békóba veri. Ezt akarja a *progresszív konzervativizmus* elkerülni, még pedig azáltal, hogy fenntartja mindazt, a mi még megtartható és igyekszik megmenteni a kultúrát, a melynek alapjából való újra

keletkezése századokat venne igénybe. Ezen felfogás teljesen összevág a fejlődés elveivel és nagy előnyöket biztosít ezen iránynak a többiek felett, mert időt biztosít, hogy a régi világ nézet helyett egy újabb és tisztultabb keletkezhessek, míg a destruktív irányok győzelme után kikerülhetetlen elvadás, ennek még a reményét is kizárná. Bármint vélekedjék is valaki kereszténység dogmái felett, annyi bizonyos, hogy az a *keresztény szeretetben* egy progresszív s a szellemi fejlődés törvényeinek teljesen megfelelő alappal bír, ezt az erőt akarja ez az irány a meddő harcz helyett a haladás emeltyűje gyanánt felhasználni. Ez az egyedül czélszerű és helyes módja a társadalmi problémák megoldásának, az égető bajok orvoslásának s a békés haladás biztosításának, melyet az előbbi irányok veszélyeztetnek. A másik előnye az, hogy a védelemre szorítkozván, nem alkot rendszereket, melyek a fejlődésnek praejudikálnának.

Ezen irány hiányai nem abban keresendők, a mit tesz vagy akar, hanem inkább abban, a mit elmulaszt, egy hatalmas fegyvert adva ki kezéből. Ezen mulasztás abból áll, hogy a destruktív irányokkal szemben nem vitta meg, sőt inkább kikerülte az eszmék harczát és hogy nem formulázta alap-tételeit, és ideáljait, melyek a tömegek lelkesedését felkelthetnék és elevenen, erőkké válhatnának. Túlságosan komoly és higgadt arra, hogy az előbbieik izgatásával szemben a figyelmet magára vonja, hogy hódítson és magával ragadjon, azért, csakis a hosszabb idő múlva várható anyagi eredmények után számíthat nagyobb sikerre és elterjedésre.

V.

Hogy bármely irány üdvöset és nagyot alkothasson, tisztulni kell a fogalmaknak, teljesen át kell helyezkedniük a fejlődés alapelveire, fel kell ismerni ez utóbbinak a társadalmi és erkölcsi posztulátumait, meg kell dönteni úgy a teleologikus világrendből, mint az egyoldalú materializmusból származó tévedéseket, szóval egy *idealrealizmusnak* kell győzedelmeskedni a mai eszmezavar felett és ennek kell kialakítani azon vezérelveket és ideálokat, amelyek a társadalmi mozgalmat, biztos célok felé vezérelhetik. ki kell mutatni, hogy azon szűk látkörű materializmus, mely csak a konkrét tényeket kutatja: téves, mert az egész természetben de különösen az emberi életben a durva anyagi

tényezők mellett szubtilisebb és állandóbb hatású törvények érvényesülnek, melyeket csak hosszabb okozati sorozatok megfigyeléséből és a viszonylatok szinthéziséből lehet felismerni, és melyek az emberiséget bizonyos szellemi és erkölcsi követelésekkel állítják szembe. Nem azért mintha egy teleologikus világrend léteznék, hanem azért, mert az okozati törvények által szabályozott pszichikus életfolyamat csak akkor biztosítja a viszonylagos boldogulást, ha annak törvényeihez alkalmazkodik. Az egész kultúrfejlődésben két főtörekvés észlelhető, az egyik a természeti erők legyőzését és kihasználását célozza, a másik a pillanatnyi hatások uralma alatt álló állati természetet akarja egy következetesebb, nem csak az érzéki jelenségekhez, hanem az okozati törvények és a társadalmi szervezetek követelményeihez is alkalmazkodó, erkölcsi habitus által helyettesíteni. Az állatnak is van esze, de ez csak a mozdulatok czélszerű szabályozására szorítkozik, míg az emberi ész fokozott igények és hosszú fejlődés folytán egy önálló funkcióvá hatványozódott, melynek a célja a megismerés és a mely nem a pillanatnyi benyomások, hanem egy fejlettebb érzelmvilág segítségével, a lassankint felismert társadalmi és erkölcsi törvényekhez alkalmazza az életműködést. Ezek a tények teljesen megdöntik az egyoldalú materializmust, különösen a pszichológia terén, mert a százezeréves fejlődés alatt a tények logikája, nem a testi, hanem a szellemi és erkölcsi tulajdonságokat fejlesztette, mert ezek a legfontosabbak és értékesebbek. Ezt a sarkalatos természeti törvényt tévesztik szem elől mindazon rendszerek, melyek az anyagi igények kielégítésére szorítkoznak és a legbecsesebb szellemi kincseket, melyeket az emberiség csak óriási küzdelmek árán tudott megszerezni, szándékosan elhanyagolják, csupán azért, mert elítélik a régi idealizmust, a mely ellentétbe jutott a tudással. Pedig az idealizmus egy létező valóság és egyik legbecsesebb vívmánya a fejlődésnek, persze nem azon idealizmus, a mely önkényes feltevésekre légvárat épít, hanem az, a mely a tényekben gyökerezik, logikai műveletek segítségével a rejtett igazságot keresi és a mely az ész összefoglaló erejében és olyan aktív természetű érzelmekben nyilvánul legfényesebben, melyek nemcsak az érzéki jelenségekre, hanem azok okozati összefüggésére reagálnak s az embert az anyag egyeduralma alól lassankint felszabadítják. Az idealizmus és a raczionalizmus és ezek érzelmi rendszerei nem képeznek ellentétet, mert ezek csupán az emberi-lélek két különböző funkciójának a

képviselői. Az utóbbi az érzéki jelenségek felismerésére, érzelmi reflexei pedig az anyagi igények kielégítésére szolgálnak, az előbbi pedig az összetettebb okozati viszonylatok, vagyis a közvetlenül fel nem ismerhető törvények megismerésére, érzelmi rendszere pedig az ezekhez való alkalmazkodásra s így az erkölcsi és szellemi igények kielégítésére hivatvák. Valamint egyoldalú idealizmus, úgy a kizárólagos materializmus is tévedésekre vezet, mert a tényleges valóságnak csak egy-egy oldalát veszi tekintetbe s ez utóbbi szűkíti a látkört és szétforgácsolja az összefoglaló erőt. Ezen tehetségek együttesen fejlődtek, éppen azért csakis együttes közreműködésük képes az igazságot kideríteni, míg egyoldalulag alkalmazva, mindkettő tévedésekhez vezet. Ezért kell az egyoldalú materializmusnak megdőlnie, úgy mint az egyoldalú idealizmus — úgy vélem — örökre megdőlt. Csakis az *idealrealizmusnak* van jövője, a mely egyedül képes az emberiség problémáit megoldani, a melynek egyensúlyozott érzelemvilága egyedül képes, minden külső kényszer nélkül, a testi és szellemi, az egyéni és társadalmi igényekhez alkalmazkodni. Az egyoldalú materializmus napjai a tudományban is meg vannak számlálva, meg kell azt dönteni a társadalmi életben is, a mi annál könnyebb, mert a tények ellene bizonyítanak.

Valamint az egyoldalú materializmus, úgy tarthatatlan az egyenlőség fogalma is, a mely sehol nem létezik és a természet sarkalatos törvényeivel ellenkezik, mert a fejlődés annál nagyobb különbségeket teremt, minél magasabb fokot tud elérni. Egy vis major ellen küzd, a ki a társadalmat lefelé akarja nivellálni, mert a természet rendjét akarja fejtetőre állítani. A demokrácia csak addig jogosult, míg a gyengébbek jólétéről akar gondoskodni, de ez csak akkor elérhető, ha tisztulnak a nézetek, ha átlátja a társadalom, hogy csak egy megelegetett és haladó népesség alapján virágozhatnak, szóval, ha csökken a rövidlátó önzés s egy jobb közérzet kerekedik felül. Az erőszak erőszakot szül, mely alatt a gyengébb szenved, még ha átmenetileg magához ragadja is az uralmat. Az egész természet arisztokratikus alapokon nyugszik, a fejlettebb formák járnak elől s a társadalomban mindig és mindenütt osztályok és arisztokráciák keletkeznek. Ez így lesz örökké, mert ezek képezik a fejlődés latorját, sőt magasabb fokon mindinkább differenciálódnak a társadalom szaporodó funkcióinak teljesítésére hivatott osztályok. Ezt nem lehet és nem szabad akadá-